

Мілітаризація дитинства мала неоднозначні наслідки. З одного боку, військові заняття дисциплінували, формували почуття відповідальності у підлітків. Самі військові навички стали в нагоді під час війни, коли на фронт була мобілізована або пішла добровольцями значна частина цих дітлахів. З іншого, воєнізація дитинства впроваджувала у дитячу свідомість уявлення про неминучість насильства, гострої боротьби між класами і державами, а отже породжувала агресію, яка часто переносилась на близьке оточення.

5. Дитяче дозвілля

Не можна не помітити, що тема дитячого дозвілля в українських медіа не була самостійною. Власне дозвілля як вільний час, що витрачається дитиною на відпочинок та на свої, дійсно дитячі справи, практично не знаходило втілення у медіа-просторі. Частково концепт дитячого відпочинку втілювався у проблематиці охорони здоров'я трудящих. Але значно активніше він експлуатувався у контексті соціалістичного будівництва — як нагорода за старанну працю на благо країни. На початку розгортання процесів індустріалізації та колективізації він супроводжував сюжети виробничих або навчальних досягнень — відпочиваючими у санаторіях, таборах, під час екскурсій змальовувались діти, яких було таким чином премійовано за збирання і охорону врожаю, викриття класових ворогів, активну участь у різних видах соцзмагання. Також він виконував важливу функцію аргументу, ілюстрації у формуванні засадничого міфу тоталітаризму — про «щасливе дитинство у квітучій Радянській Україні».

Очевидним є те, що у тему дозвілля постійно включалися політичні висловлювання, які формували ланцюжки еквівалентності до таких знаків, як «позашкільна робота з молоддю», «політичне виховання методами позашкільної роботи», «суспільнокорисне дозвілля» тощо. На VII Всесоюзній конференції ВЛКСМ доповідач у справах дитячого руху закликав боротися за політичну суть дитячого кіно, радіо, туризму¹⁴⁶.

Пом'якшення режиму у його відношенні до простих людських радощів позначилось і на розумінні дитячого дозвілля. З другої половини 1930-х рр. в дитині починають бачити не тільки додаткові робочі руки, а й власне дитину. Все більше з'являється матеріалів (особливо фоторепортажів), що зображують українських дітей, які відпочивають, розважаються, граються або навчаються грі на музичних інструментах¹⁴⁷. Дитина має відпочити від класової боротьби та боротьби за врожай. Журнал «Піонерія» навіть вміщує нормальні людські сюжети, які не кликали шукати класових ворогів, хоча треба відзначити, що такі матеріали все ж були досить рідкими. В оповіданні Олесь Донченка «Скрипка» розповідається про хлопчика, що грав на скрипці, та його батька, який не розумів спочатку його захоплення, відбирав скрипку і посилав працювати на поле, оскільки «на пшеницю жучки налетіли, вся дітвора на полі, а ти байдикуєш». Але якось, почувши ввечері синову музику, що виразила всі рухи батьківської душі, батько розплакався і розчулився, зрозумівши, що не усім же бути трактористами¹⁴⁸.

Частиною дитячого дозвілля були і дитячі свята. До середини 1930-х рр. цикл дитячих свят практично співпадав з дорослим, хоча в ньому були присутні і власне дитячі урочистості — Міжнародний дитячий тиждень, Міжнародний

юнацький день тощо. Але вони були суто ідеологічними, в ритуалі їхнього проведення основну роль відігравала інформативна і політико-виховна функція. Відзначали їх суворо — перевіркою виконання соцугоди про участь в змаганні, звітами про участь у колективізації, збиранні інтернаціонального «п'ятака» тощо¹⁴⁹.

З середини 1930-х рр. в офіційній ідеології спостерігаються певні зміни. Тиражування вислову Й. Сталіна про те, що «жити стало веселіше» приводить до намагання урізноманітнити відпочинок трудящих. Це відбилося і на святковій культурі. Від організаторів дитячих заходів почали вимагати створювати веселі, яскраві свята, які б викликали у дітей максимум позитивних емоцій.

Впродовж 1920-х — першої половини 1930-х рр. традиційне свято Нового року вважалося «старим», неревольюційним, тому офіційно не відзначалося на державному рівні. Але владі було відомо, що Новий рік продовжує збирати людей в родинному колі, існує як сімейне, приватне свято. До того ж Новий рік традиційно був адресований дітям, мав усталену традицію готувати малечі подарунки. Більшовицьке керівництво вирішило використати свято у власних цілях. Секретар ЦК КП(б)У П. Постишев, що активно позиціонувався як кращий друг українських дітлахів, 28 грудня 1935 р. виступив з ініціативою організувати «радянську» новорічну ялинку для дітей¹⁵⁰. Його звернення було дуже показовим. В ньому спостерігалось зміщення акцентів — від дітей не вимагали звітів, не нагадували їм про їхні комуністичні обов'язки, не закликали взяти участь у черговій кампанії влади. Влада ніби згадала, що вона мусить порадувати дітлахів святом.

Відповідні республіканські органи миттєво почали впроваджувати ідею в життя. Це питання було сприйнято як питання надзвичайної політичної ваги. До його вирішення було підключено велику кількість різноманітних організацій і служб. Сценарна частина свята через обмаль часу була вирішена традиційно — ялинка супроводжувалась концертами. Була підключена дитяча бібліотека столиці, що організувала «форпости спеціальних людей» для читання дітям казок під час свята. В наступні роки вже з'являється поняття «новорічний сценарій», їх публікували у дитячих журналах і методичній пресі для керівників дитячого руху. Поступово виробився сценарій з обов'язковою присутністю звіряток з лісу, Діда Мороза, Снігуроньки і казкових персонажів, хоча і новорічних вистав з присутністю ворогів теж не бракувало¹⁵¹.

Відповідальні за проведення свят розуміли, що голодна дитина не може бути щасливою і веселою. Тому для гарного настрою дітлахів було передбачено, щоби до ялинок під'їжджали «маленькі вагонетки з різними ласощами». Оскільки ласощі продовжували лишатися дефіцитом, Київський міськвнуторг дав розпорядження кооперації, Київторгу і Кондпромтресту 29 грудня розпочати торгівлю, виділити спеціальні полицки з прикрасами для ялинок, продавати яблука, мандарини, цукерки, пряники у спеціальних обгортках¹⁵². Обласні керівники звітували у центр, що Одеська облспоживспілка 29 грудня відправила у райони цукерки та іграшки. У Вінницькій області «по всіх районах завозяться цукерки, горіхи, іграшки», у школі № 2 м. Дніпропетровську «почали прикрашати ялинку, загортати цукерки у сріблястий папір, купили для дітей печиво і горіхи»¹⁵³. Таким чином, керівництво республіки подбало, щоби діти, отри-

мавши задоволення від святкової ялинки, відчували вдячність до влади, яка влаштувала таке веселе свято. Із сімейного свята Новий рік перетворився на громадське, масове. У наступні роки новорічна ялинка стала найулюбленішим радянським дитячим святом, оскільки зовнішньо була практично позбавлена ідеологічного навантаження. Попри це, свято ефективно виконувало пропагандистську функцію звеличення влади, оскільки завжди асоціювалось у кількох поколіннях радянських людей із турботою про них з боку уряду і партії.

Важливим елементом дитячого дозвілля були ігри. Серед ігор, що з'явилися в дитячому середовищі як відгук на події в країні, і часто були дійсно виявом дитячої творчості і фантазії, слід згадати ігри в «Чапаєва», «челюскінців», «папанінців» тощо. Але велика кількість ігор розроблялась методистами і мала політизований характер. Настільні ігри з промовистими назвами «В нас і в них», «Тоді і тепер» покликані були закріпити знання, набуті дітьми завдяки політичному вихованню¹⁵⁴. Не бракувало й воєнізованих ігор. Навіть такий, здавалося б, аполітичний об'єкт як дитяча іграшка постійно знаходився в полі зору влади. На початку 1930-х рр. були популярні вимоги керівників і методистів дитячого руху викоринити некорисні іграшки. Заклики «геть шкідливих пупсів» супроводжувались обґрунтуванням необхідності замінити їх на політехнічні прилади¹⁵⁵. Конструктори, з яких можна зібрати моделі техніки, індустріальних гігантів, радгоспи тощо вважались найбільше відповідними завданню виховувати майбутніх робітників радянської промисловості. З 1936 р. починає видаватись радянський журнал «Игрушка», в якому були представлені нові моделі, обговорювались проблеми іграшкової промисловості. В другій половині 1930-х р. повернення традиційних уявлень про дитинство відновило випуск ляльок, пупсів тощо¹⁵⁶. Але в той же час лідерами у рейтингу популярності серед дітей були іграшки, пов'язані з військовою тематикою — зброя, танки, солдатики, протигазы¹⁵⁷ тощо, що свідчило про успішну мілітаризацію свідомості маленьких громадян.

Отже, контекстом повсякденного життя української дитини виступали проблеми модернізації, культурної відсталості, необхідності побудови нового суспільства і створення нової людини. Дитяча повсякденність зумовлювалась політикою влади, що свідомо залучала дітей до активної участі у соціальних практиках. Цим пояснюється включення дітей до таких традиційно недитячих занять як політика, економіка, військова справа. Дитина знаходилась під великим тиском, на неї покладались відповідальні завдання і обов'язки, від неї вимагалось відповідати ідеалу. Конструкція «вірний лєнінець» точно визначала яким параметрам він має бути еквівалентним. Цей виховний ідеал включав широке коло знань, вмінь і навичок. Наголос робився на особливих духовних якостях дитини — вірності обов'язкам, відданості справі партії, жертвовності, здатності ставити спільні інтереси вище особистих. У зазначений період завдяки підключенню дітей до різноманітних державних кампаній формувалась їх ідентичність. На першому місці в ієрархії ідентичностей української дитини були поставлені ключові знаки «радянська дитина», «вірний лєнінець», а все інше було визнано другорядним.

¹ Демоз Л. Еволюція дитинства // Психоісторія / Л. Демоз. — Ростов-на-Дону, 2000 — С. 14–110; Кон І.С. Ребенок и общество/ І.С. Кон // Ел. ресурс доступен в режимі: http://www.neuronet.ru/sexology/book15_1_22.html; Куруленко Э.А. Историческая эволюция детства: Социокультурный аспект / Э.А. Куруленко // Ел. ресурс доступен в режимі: <http://vestnik.ssu.samara.ru/gum/1998web1/soci/199810702.html>; Келли К. «Школьный вальс»: повседневная жизнь советской школы в послесталинское время // Антропологический форум. — 2004. — № 1. — С. 104–155.

² Постишев П. Робота з дітьми — більшовицька гордість. — Х., 1934. — С. 29.

³ Литвинов Ст. Робота гуртка «юних безвірників». — Х., 1929. — С. 5.

⁴ Постишев П. Вказ. праця. — С. 13.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 857. — Арк. 41.

⁶ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 994. — Арк. 98.

⁷ Там само.

⁸ Молдаванов І. Куркульські діти говорять мовами своїх батьків // На роботі — 1933. — № 6. — С. 8.

⁹ Сафо С. Так працював ворог// На роботі. — 1933. — № 6. — С. 9.

¹⁰ Топчий Л. Останній бій // Піонерія. — 1939. — № 5. — С. 10–11.

¹¹ Івич А. Три повісті о школі // Літературне обозрение. — 1940. — № 9. — С. 19–25.

¹² Орловський Б. Нужен ли детдом? (в порядку дискусії) // Детский дом. — 1929. — № 2. — С. 13–14.

¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6455. — Арк. 3.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. — Спр. 6867. — Арк. 61, 62, 63.

¹⁶ Там само. — Арк. 13.

¹⁷ Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 94.

¹⁸ Там само. — Арк. 95, 96, 99, 104, 105, 107.

¹⁹ Ханчин В. Политическое просвещение в пионеротряде / Под ред. М.В. Крупениной. — М.–Л., 1930. — С. 3.

²⁰ Северьянова А. Два мира — две системы воспитания. Доклад на IX съезде ВЛКСМ «О работе среди детей». — М. — Л., 1931. — С. 43–44.

²¹ На зміну. — 1932. — № 64. — 21 липня. — С. 3.

²² Викоринити націоналістичні перекручення // Дитячий рух. — 1933. — № 11. — С. 1; Проти шкідницької роботи українських націоналістів, проти націоналістичних перекручень на ділянці КДР // Піонервожатий. — 1934. — № 23–24. — С. 30.

²³ ЦДАГО України — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1306. — Арк. 9.

²⁴ Викрити все негідне // Піонервожатий. — 1937. — № 6. — С. 1–3.

²⁵ Державний архів Луганської області. — Ф. 121. — Оп. 1. — Спр. 364. — Арк. 11.

²⁶ У піонерський похід за соціалістичний урожай, за четверту більшовицьку весну, за хлібозаготівлі 1933 р. До юних піонерів і школярів, до всіх дітей Радянської України / На роботі. — 1933. — № 4. — С. 3–5.

²⁷ Дитячий рух. — 1934. — № 8. — 2 стор. обкл.

²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6867. — Арк. 68; Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1294. — Арк. 37; Рішення пленумів VII ЦК ВЛКСМ і IV ЦК ЛКСМУ — бойова програма дій // Піонервожатий. — 1939. — № 1. — С. 3.

²⁹ Сталін і Хашим: епізоди з батумського підпілля // Піонерія. — 1935. — № 7. — С. 1–3.

³⁰ Копштейн А. Радість // Піонерія. — 1935. — № 10. — С. 2.

³¹ Вількер А. Як я працюю // Піонервожатий. — 1938. — № 7. — С. 29–30.

³² Бергер М. 290 років тому // Піонерія. — 1938. — № 8. — С. 21; Оглоблін О. Розгром шведських окупантів під Полтавою // Піонерія. — 1938. — № 9. — С. 17–21. Іщенко Є. Іван Богун. Нарис // Піонерія. — 1939. — № 4. — С. 28–31.

³³ Корнійчук О. Уривок з п'єси «Правда» // Піонерія. — 1938. — № 1. — С. 8–9; Народні пісні про бої і походи громадянської війни // Піонерія. — 1938. — № 1. — С. 8, 27–32; Ходза Н. Непереможний // Піонерія. — 1938. — № 8. — С. 31–38; Дума про Остапа Нечая // Піонерія. — 1938. — № 11. — С. 1.

³⁴ Гогохія Н. Радянські історичні міфи на сторінках дитячої преси в др. пол. 1930-х рр. // Історичні записки: зб. наук. праць. Вип. 26. — Луганськ, 2010. — С. 43–49.

³⁵ Ханчин. Вказ. праця. — С. 36.

³⁶ Беріть шефство над соціалістичним колоском! До всіх піонерів та учнів Радянської України // На зміну. — 1932. — № 63. — 18 липня. — С. 1.

³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Спр. 1252. — Арк. 51.

³⁸ Юні дозорці більшовицького врожаю // Дитячий рух. — 1933. — № 11. — С. 5.

³⁹ Газета «Червоних квітів». — 1929. — № 6. — С. 1–2.

⁴⁰ Луганская правда. — 1930. — 19 квітня. — С. 3.

⁴¹ Червоні квіти. — 1929. — № 3. — С. 15.

⁴² Луганская правда. — 1930. — 19 квітня. — С. 3.

⁴³ Друг дітей. — 1932. — № 3. — С. 30.

⁴⁴ Луганская правда. — 1930. — 5 квітня. — С. 6.

⁴⁵ На зміну. — 1932. — № 65. — 24 липня. — С. 1.

⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Спр. 1252. — Арк. 48.

⁴⁷ Малицький Б. Використати досвід краснопільців // На роботі. — 1933. — № 2. — С. 7.

⁴⁸ Фейдман Ж. Шефи // На роботі. — 1933. — № 6. — С. 4.

⁴⁹ Юні дозорці більшовицького врожаю // Дитячий рух. — 1933. — № 11. — С. 5.

⁵⁰ Сафо С. Так працював ворог // На роботі. — 1933. — № 6. — С. 9.

⁵¹ Одноріг Г. У В'юнищах до весни готові. // На роботі. — 1933. — № 6. — С. 12.

⁵² ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 995. — Арк. 21.

⁵³ Ми проти політичної короткозорості: не дозволимо відштовхувати дітей від класової боротьби // Київський піонер. — 1930. — № 66. — С. 2.

⁵⁴ Роз'яснювати піонерам політичні події // Піонервожатий. — 1937. — № 1. — С. 5.

⁵⁵ Гайдар Ф. Товаришеві Кірову // Піонерія. — 1935. — № 4. — С. 10; Марш ударників // Піонерія. — 1935. — № 8. — С. 17; Піонерські вірші про Кірова // Піонерія. — 1935. — № 11. — С. 5; На смерть Горького // Піонерія. — 1936. — № 9. — С. 42; Ворошилов Клим // Піонерія. — 1938. — № 2. — С. 44; На кордоні // Піонерія. — 1938. — № 11. — С. 27.

⁵⁶ Пильнуймо, щоб класовий ворог не потрапив до Рад // Київський піонер. — 1930. — № 66. — С. 3.

⁵⁷ Петровський Г. Про перевибори рад (лист до піонерів України). — Піонервожатий. — 1934. — № 17. — С. 1.

⁵⁸ Петровський Г. І. Піонерська допомога виборам // Піонервожатий. — 1937. — № 19. — С. 4–6.

⁵⁹ Роснянський. На гарячому: п'єса на три картини // Піонерія. — 1938. — № 6 — С. 39–45.

⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 320. — Арк. 11.

⁶¹ Викорінити націоналістичні перекручення // Дитячий рух. — 1933. — № 11. — С. 4.

⁶² Копштейн А. Радість // Піонерія. — 1935. — № 10. — С. 2.

⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6455. — Арк. 6.

⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1308. — Арк. 41.

⁶⁵ Друг большой, заботливый. Переписка Н.К. Крупской с пионерами. 1924–1939. — М.: Молодая гвардия, 1979. — 271 с.

⁶⁶ Всесоюзная конференция ВЛКСМ вітає тов. Сталіна // На зміну. — 1932. — № 59. — 6 липня. — С. 1.

⁶⁷ Маршак С. Кіров і діти // Піонервожатий. — 1934. — № 23–24. — С. 2.

⁶⁸ Правда. — 1935. — 1 юлія. — С. 2.

-
- ⁶⁹ Піонерія. — 1935. — № 8. — С. 1.
- ⁷⁰ Бичко В. Мамлакат // Піонерія. — 1936. — № 2. — С. 1.
- ⁷¹ Правда. — 1936. — 29 июня. — С. 1.
- ⁷² На зміну. — 1932. — 23 травня. — № 45. — С. 2.
- ⁷³ Комуністичний юнацький рух. — 1932 — № 2. — С. 108, 120.
- ⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1306, — Арк. 123.
- ⁷⁵ Там само. — Спр. 1165. — Арк. 30.
- ⁷⁶ Там само. — Арк. 64.
- ⁷⁷ Там само. — Арк. 63–78.
- ⁷⁸ Кутнерфон П. Пропозиції батька // Піонервожатий. — 1934. — № 18. — С. 8.
- ⁷⁹ Нехода І. Пісня радості // Піонерія. — 1935. — № 9. — С. 18.
- ⁸⁰ Рильський М. Пісня про П.П. Постишева // Сталинский рабочий. — 1936. — 17 жовтня. — С. 3.
- ⁸¹ Фельдман Й. Бела // Піонерія. — 1936. — № 12. — С. 15.
- ⁸² ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 109.
- ⁸³ Дитячий рух. — 1929. — № 6. — С. 49–52; № 7. — С. 43–49.
- ⁸⁴ Литвинів С. Геть казку! // За комуністичне виховання дошкільника. — 1931. — № 3. — С. 36.
- ⁸⁵ Терлецький В., Рапопорт Е. Бібліотека в піонерському таборі // Дитячий рух. — 1934. — № 13. — С. 28.
- ⁸⁶ Трохименко П. Завдання піонерів у перевиборах рад. // Піонервожатий. — 1934. — № 17. — С. 4.; Постишев П. Робота з дітьми... — С. 29.
- ⁸⁷ Oral History Projekt of the Commission on the Ukraine Famine, ed. James E. Mace and Leonid Heretz. — Washington: United States Government printing office, 1990. — Vol. 1–3. — P. 603, 1175.
- ⁸⁸ Мик. М. Соціалістичне змагання // Червоні квіти. — 1929. — № 8. — С. 8–9.
- ⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 994. — Арк. 88.
- ⁹⁰ Червоні квіти. — 1929. — № 13. — С. 5.
- ⁹¹ Там само. — С. 6.
- ⁹² Там само. — № 14. — С. 5.
- ⁹³ Там само. — С. 5, 6.
- ⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2910. — Арк. 3.
- ⁹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9 — Спр. 1252. — Арк. 34.
- ⁹⁶ Всі сили на штурм третього вирішального // Київський піонер. — 1931. — № 3. — С. 1.
- ⁹⁷ Київський піонер. — 1930. — № 25. — С. 4; На зміну. — 1932. — № 42. — С. 1; Друг дітей. — 1932. — № 11–12. — С. 8.
- ⁹⁸ Піонерську допомогу батькам у зміцненні колгоспів / Вивчити постанови III конференції КП(б)У. Розмова III. // На Зміну. — 1932. — № 65. — 24 липня. — С. 1.
- ⁹⁹ Там само.
- ¹⁰⁰ Лист НКО, НКЗ та ЦБ ДКО ЦК ЛКСМУ про порядок і норми праці дітей під час збиральної й просапної кампаній // На зміну — № 66. — 4 серпня. — С. 3.
- ¹⁰¹ Там само.
- ¹⁰² Там само.
- ¹⁰³ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 996. — Арк. 60.
- ¹⁰⁴ Юні дозорці більшовицького врожаю // Дитячий рух. — 1933. — № 11. — С. 5.
- ¹⁰⁵ Гайдар Ф. Марш ударників // Піонерія — 1935. — № 8. — С. 17.
- ¹⁰⁶ Бичко В. Мамлакат // Піонерія. — 1936. — № 2. — С. 1.
- ¹⁰⁷ Штаерман Ю. Дитяча каторга // Піонерія. — 1936. — № 10. — С. 31–33.
- ¹⁰⁸ Шевчук Г. Готуймося до сільськогосподарської виставки // Піонервожатий. — 1937. — № 4. — С. 12–14; Сергієнко Д. Участь юних натуралістів у Всесоюзній сільськогосподарській виставці // Піонервожатий. — 1938. — № 4. — С. 12–14.

- ¹⁰⁹ Бичко В., Каневський Д. Дочка народу // Піонерія. — 1938. — № 3. — С. 45; Марина Василівна Гнатенко // Піонерія. — 1938. — № 6. — С. 9–11.
- ¹¹⁰ У піонерський похід за соціалістичний урожай, за четверту більшовицьку весну за хлібозаготівлі 1933 р. До юних піонерів і школярів, до всіх дітей Радянської України // На роботі. — 1933. — № 4. — С. 3–5.
- ¹¹¹ Там само. — С. 6–7.
- ¹¹² Журавський А. Вже скоро на ланах загудуть трактори // На роботі. — 1933. — № 4. — С. 2.
- ¹¹³ Звіт про подорож клубу Юних дослідників Арктики Харківського палацу піонерів в першу полярну піонерську експедицію до Кольського півострова // Піонерія — 1935. — № 3. — С. 10–11.
- ¹¹⁴ Юні лєнінці: Зб. док. та мат. з історії піонерського руху на Україні. — К., 1971 — С. 51.
- ¹¹⁵ Вище якість комуністичного виховання дітей // Друг дітей. — 1932. — № 15–16. — С. 9.
- ¹¹⁶ Там само.
- ¹¹⁷ До всеукраїнської спартакиади // На зміну. — 1932. — 21 серпня — С. 2.
- ¹¹⁸ Сукачов Л. Свято червоних краваток // Друг дітей. — 1932. — № 18. — С. 20–21.
- ¹¹⁹ Там само.
- ¹²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 996. — Арк. 103.
- ¹²¹ Там само. — Спр. 1357 — Арк. 2.
- ¹²² Піонерська військова // Дитячий рух. — 1934. — № 9. — С. 30.
- ¹²³ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1158. — Арк. 17.
- ¹²⁴ Там само. — Оп. 12. — Спр. 608. — Арк. 1.
- ¹²⁵ Фурман Г. Піонери хочуть бути такими, як залізний нарком // Піонервожатий. — 1934. — № 15–16. — С. 4
- ¹²⁶ Там само. — С. 5.
- ¹²⁷ Там само. — С. 7.
- ¹²⁸ Андрєєв С. Змагайтеся за кращу поставу військової роботи // Піонервожатий. — 1934. — № 18. — С. 9.
- ¹²⁹ Дитячий рух. — 1934. — № 10. — С. 3; № 11–12. — С. 47.
- ¹³⁰ Военные игры Юных Пионеров: Сборник. Составлен бригадой авторов: Н. Цыбин, М. Занегин, М. Евгенов, И. Гаврилин. — М., 1936. — 83 с.
- ¹³¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1158. — Арк. 24.
- ¹³² Муратов І. Двоє. Баллада // Піонерія. — 1936. — № 12. — С. 31; Допоміг хлопчик // Піонерія. — 1938. — № 2. — С. 26; Піонер допоміг затримати диверсантів // Піонерія. — 1938. — № 2. — С. 26; Крижанівський Ст. На західнім кордоні // Піонерія. — 1938. — № 5. — С. 35; Пешковський О. Стась // Піонерія. — 1938. — № 10. — С. 40.
- ¹³³ Червоноармійська пісня // Піонерія. — 1935. — № 2. — С. 6.
- ¹³⁴ Копштейн А. Зима // Піонерія. — 1935. — № 11. — С. 18.
- ¹³⁵ Ігнатенко М. Прикордонники // Піонерія. — 1936. — № 6. — С. 14.
- ¹³⁶ Готові! // Піонервожатий. — 1937. — № 7. — С. 27.
- ¹³⁷ Зильвер. Быть на-чеку! — Бм.: Изд. ЦК ВЛКСМ Молодая гвардия, 1938. — 68 с. / [В допомоць піонервожатому. Беседи в пионерском отряде].
- ¹³⁸ Піонервожатий. — 1937. — № 6. — С. 5, 80; Піонервожатий. — 1938. — № 7. — С. 34.
- ¹³⁹ Муратов І. Перше травня // Піонерія. — 1939. — № 5. — С. 1.
- ¹⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1108. — Арк. 16, 17.
- ¹⁴¹ Там само. — Спр. 1165. — Арк. 146.
- ¹⁴² Там само. — Спр. 1294. — Арк. 155.
- ¹⁴³ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7097. — Арк. 66.

-
- ¹⁴⁴ Там само. — Спр. 7098 — Арк. 14–15.
- ¹⁴⁵ Там само. — Спр. 7098. — Арк. 14; Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1165. — Арк. 146. — Арк. 79.
- ¹⁴⁶ З промови тов. Салтанова на 7-й Всес. конф. ВЛКСМ // На зміну. — 1932. — № 64. — 21 липня. — С. 3.
- ¹⁴⁷ Піонерія. — 1936. — № 11. — С. 42–43; Піонервожатий. — 1937. — № 6. — С. 6.; Піонервожатий. — 1938. — № 5. — С. 22.
- ¹⁴⁸ Донченко О. Скрипка // Піонерія. — 1936. — № 11. — С. 42–43.
- ¹⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 546. — Арк. 216.
- ¹⁵⁰ Постышев П. Давайте организуем к Новому году детям хорошую елку // Правда. — 1935. — 28 декабря.
- ¹⁵¹ Квасницький В. Нечиста сила: Новорічне оповідання для дитячої естради // Піонерія. — 1938. — № 11. — С. 35.
- ¹⁵² ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1306. — Арк. 225.
- ¹⁵³ Там само. — Арк. 226.
- ¹⁵⁴ Игрушка. — 1936. — № 5. — С. 9.
- ¹⁵⁵ Геть пупсів! // На зміну. — 1932. — 12 червня. — № 51. — С. 3.
- ¹⁵⁶ Игрушка. — 1936. — № 2. — С. 4.
- ¹⁵⁷ Там само. — С. 6, 9.